

Mezi městem a venkovem: jazyk brazilského regionalismu

Šárka Grauová

Univerzita Karlova

Sarka.Grauova@ff.cuni.cz

BETWEEN THE CITY AND THE BACKLANDS: THE LANGUAGE OF BRAZILIAN REGIONALISM

The article deals with the evolution of the language of Brazilian regionalism in the second half of the 19th and the first decades of the 20th century. Beginning with *O gaúcho* and *O sertanejo*, “sertanist” novels by José de Alencar, it briefly comments on the “bilingualism” of the regionalist short-stories of the turn of the century and their switching between the story-tellers’ flowery language and the uncouth language of the rustic characters. Having examined the narrative shift to the first person narrative, capable of relating the personal experience of the villagers, it brings the example of short-stories penned by Simões Lopes Neto as a case of a successful transposition of the dialect of Rio Grande do Sul into a full literary language. This language conveys not only the peculiarity of the “gaúcho” narrator Blau Nunes but also a whole world-view of a character wedded to the archaic understanding of life.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Regionalismus v literatuře — brazilská literatura — literární jazyk — archaické myšlení — Simões Lopes Neto

Regionalist literature — Brazilian literature — literary language — archaic mind — Simões Lopes Neto

Portugalsky mluvící Amerika si vzhledem ke svému osobitému historickému vývoji na rozdíl od Ameriky hispánské uchovala politickou jednotu, díky čemuž na americkém kontinentu dodnes existuje jediná portugalsky psaná literatura. Tato situace je očividná, méně zřejmý je už její literární důsledek, totiž že se — jak to lapidárně vyjádřil Antonio Candido — „místní rozdíly intenzivně projevíly v regionalismu, který možná v některých případech odpovídá zakrnělým národním literaturám, ačkoli v jednotící rovině znamená hledání prvků národně specifických“¹

Brazilská literatura, která se jako pomyslný celek zrodila až po vyhlášení nezávislosti roku 1822, na sebe musela vzít úkol zpřítomnit čtenáři život obrovské, zčásti neprobádané země, jejíchž pět makroregionů (Sever, Severovýchod, Středozápad, Středovýchod, Jih) má mezi sebou omezené kulturní a akademické styky dodnes. Snahy o popis celé země, která se teprve s nezávislostí stává vlastní, vycházejí po většinu 19. století z optiky centra, které hledá své neznámé a literárně nezmapované kraje.

1 Candido 1989, s. 201.

OPEN ACCESS

Jen tato zvláštní dialektika vysvětluje, že v prolnutí národního a krajového mohla být z centra — z tzv. Dvora (*Corte*), jak bývalo v císařské době (1822–1888) označováno pobřežní Rio de Janeiro — založena i regionalistická literatura.

Když romantik José de Alencar (1829–1877) v předmluvě k románu *Zlaté sny* (*Sonhos d'Ouro*, 1872) přehlížel své pionýrské úsilí o vytvoření románové fresky Brazílie, rozdělil si brazilskou tematiku do tří po sobě jdoucích fází. Na počátku podle něho stála prvotní literatura tvořená „legendami a mýty dobyté divoké země“, jíž ve vysoké literatuře odpovídala jeho indianistická próza *Iracema* (*Iracema. Lenda do Ceará*, 1865; č. jako *Iraseda*), kterou sám autor v podtitulu označil jako „legendu ze Ceará“. Poté přišla fáze historická, ztvárněná v románech *Stříbrné doly* (*As minas de prata*, 1865–6) a *Guaranijec* (*O guarani*, 1857; čes. jako *Vládce pralesa*); a poslední, dosud nezavršenou fází mu bylo období „zahájené politickou nezávislostí“, v němž šlo o vyjádření místního koloritu a „prostého životy naší země, jejích tradic, obyčejů, jazyka a plně brazilského rázu“.²

Příkladem literatury zabývající se tradicemi a zvykoslovím jsou dva romány, v nichž Alencar nejenže dodnes živým způsobem ztvárnil dva nepopsané kouty Brazílie, ale také vytvořil typ nového amerického člověka, který je na rozdíl od Evropanů, zteřelých dlouhou historií, svobodná a nezávislá bytost plná života. Přestože se Alencar narodil v severobrazilském Ceará, první region, k němuž se obrátil, byl překvapivě brazilský Jih. To, že ve svém *Gaučovi* (*O gaúcho*, 1870)³ sleduje cíle národní, a nikoli regionální, se projevuje mimo jiné právě v jazyce: s výjimkou hrstky slov, navozujících jižanskou atmosféru a vysvětlených spolu s některými reáliemi v poznámkách, se *Gaučo* jazykově neliší od jiných Alencarových děl, dokonce ani od pozdějšího *Chlapce ze sertão* (*O sertanejo*, 1875), odehrávajícího se v autorově rodném Ceará.

V romantickém regionalismu, který si liboval v pitoresknosti a „vnitrozemské exotice“,⁴ je „venkov“ předmětem literatury psané jinde než v dějišti příběhů a jinými než jeho obyvateli. Někdy proto bývá tento směr označován jako sertanismus — podle období vnitřní kolonizace, kdy se dobrodruzi vydávali do sertão (vnitrozemí), aby tam pátrali po nerostném bohatství, získávali poznatky o místní fauně a flóře a v poslední řadě odtud přiváděli indiánské otroky.

Po první, „vlastenecké“ fázi přichází reakce v podobě literárních děl, jejichž s některým regionem tak či onak spjatí tvůrci jsou v době kosmopolitních aspirací zaujati jinakostí venkovských oblastí a rázovitostí jejich obyvatel, současně se však také začínají obávat zániku „ryzí Brazílie“. V povídkách spisovatelů, jako jsou Valdomiro Silveira, Afonso Arinos či Coelho Netto, se pásmo kultivovaného vypravěče, často promlouvajícího zdobným stylem přelomu století, jazykově rozchází s pásmem vesměs negramotných postav, jejichž mluva bývá s dokumentaristickou vášní přepisována foneticky a obsahuje nářeční výrazy, zkomoleniny a solecismy.

Antonio Candido, který pro jazyk zlatého věku regionalistické prózy užil termínu „stylový kentaur“,⁵ považuje dvojjazyčnost děl zmíněných autorů za projev povýše-

2 Alencar 1958 (1872), s. 691–702.

3 Slovo *gaúcho* se pro obyvatele brazilského Jihu vžilo až od poloviny 19. století, předtím se používalo označení *guasca* nebo *gaudério*. (Chaves 1982, s. 33–34).

4 Candido 1999, s. 110.

5 Candido 1995, s. 20.

nosti městského intelektuála nad prostým venkovánem. Dvojřečí má však v různě zdařilých dílech o brazilském „venkově“ hned dvě důležité funkce. Na jedné straně je pitvorný jazyk, vzniklý bezmála fonetickým přepisem, součástí obrazu vnitrozemí jako prostoru temných vášní a nízkých pudů, skrývajících se v lidském nitru. Dvojice „osvícený jazyk civilizovaného člověka“ a „tmářský jazyk primitivních slojí lidské duše“ tak souvisí s vnitřní nejistotou přetvářející se země, rozkročené mezi archaickým časem vnitrozemí a neklidným časem moderny.⁶ Současně fikčně-dokumentární literatura přelomu století supluje dosud zárodečnou folkloristiku a národopis, dost možná i dialektologii: někteří z uvedených autorů k povídkovým sbírkám prozíravě přikládají slovníček, bez něhož by městský čtenář řeči postav sotva rozuměl. V rámci širšího úsilí o zachycení brazilských „druhých“, které je vlastní značné části literatury přelomu 19. a 20. století, bylo třeba „sertão“ nějak zahrnout do civilizačního celku, a jazykovou podvojnost lze tedy považovat i za přirozený výraz jistého momentu zrání brazilského písemnictví.

Určité náběhy k překonání dualistického vidění můžeme nalézt v některých regionalistických povídkách, jejichž autoři dokázali napětí mezi orálním a literárním pojetím života a světa přenést do vlastní struktury díla. Zásadní význam má postoupení hlasu místnímu vypravěči, který tak získává možnost vylíčit svou kulturní a sociální zkušenost zevnitř, jako je tomu například v „Dobytku z Pomáhejpámbu“ z *Amazonských povídek* (Contos amazônicos, 1897) Inglêse de Sousa, kde se líčení cesty za dobyt看em, který není z tohoto světa, chápe honák Domingos Espalha. Nové postavení připadá i městskému vnímateli, který se jako modelový čtenář ocitá v něm, a přesto důležité roli naratáře. Například Afonso Arinos v mistrné povídce „V sedle“ s podtitulem „Příběh ze sertão“, obsažené v povídkové sbírce *Příběhy a krajiny* (Histórias e paisagens, 1898), vkládá vyprávění o existenciálně naléhavém setkání se smrtí do úst honáku Beneditovi.

Tímto apelativním způsobem — který jednou bude oživovat i díla, v nichž je regionalismus východiskem k hluboce univerzálnímu poselství, jako je tomu ve *Velké divočině: cestách* Guimarãese Rosy — lze čtenáře vtáhnout do vyprávěného příběhu a odkazem na společné lidství se přenést přes bariéry dělící dva různé světy. Zůstala otázka, jakým jazykem má promlouvat lokálně zakořeněný vypravěč, jehož hlasem je nesen celý literární útvar. A nešlo přitom jen o zachycení pitoreskního dialektu, ale také o možnosti zápisu orálního projevu, jehož zvláštní dikci provázenou typickými gesty a odkazy na kolektivní paměť určuje způsob myšlení a jednání, který není primárně utvářen písemnou kulturou.

Nad regionalismus, o němž Mário de Andrade roku 1928 s vervou avantgardního buřiče napsal, že je literaturou odsouzenou „do kouta, která z kouta nevyhlédá a s koutem si vystačí“, se jako první brazilský autor povznese João Simões Lopes Neto (1865–1916). Jeho literární dílo je rozsahem nevelké: přestože se nejrůznějším psaním zabýval po většinu svého života, regionální prózy začal psát relativně pozdě. Za života

6 Z jiného pohledu tyto obavy dokládá naturalistický román v podání autorů, jako jsou Aluísio Azevedo či Adolfo Caminha, kteří do pracně konstruovaného světa riodejaneirské Belle Époque přicházejí zvenčí: Aluísio Azevedo z Maranhãa, Adolfo Caminha ze Ceará, Júlio Ribeiro z Minas Gerais.

7 Andrade, Mário de. „Regionalismo“. *Diário Nacional*, São Paulo, 14. 2. 1928. Cit. dle Chiappini 1995, s. 154.

stihl vydat jen dvě útlé knížky, *Gaučovské povídky* (Contos gauchescos, 1912) a *Jižanské legendy* (Lendas do Sul, 1913), k nimž dlouho po jeho smrti přibudou ještě *Romualdovy příběhy*, napsané roku 1914 (Casos do Romualdo, 1952).

Gaučovské povídky pojí postava Blaua Nunese, honáka a stopaře, jehož život se podle výpočtů Flávia Loureira Chavese odvíjel přibližně v letech 1817 až 1905 a který je také vypravěčem všech osmnácti příběhů. Autor ho představuje čtenáři slovy „Krajanuku, představuji ti Blaua, stopaře...“ a poté, co vylíčí své setkání s Blauem, který ho provázel na cestách po rodném kraji, uzavírá svůj úvodní vstup doporučením „Krajanuku, naslouchej mu“.⁸ V době, kdy je Blau pasován na průvodce jižanským světem, je mu osmaosmdesát a je to

zdravý gaučo, zároveň poctivý a bezelstný, hned veselý a hned kurážný, obzřetný, prozíravý, strídmy a neúnavný; a obdařený vzácně jasnou pamětí, která probleskovala kouzelně vynalézavou výmluvností, podepřenou a zdobenou malebným živým jižanským nářečím...

K přelomové transpozici jižanských vyprávění do literárního tvaru jako by Simões Lopes Neta předurčila dvojitá životní zkušenost. Přestože pocházel z majetné a společensky významné rodiny, jeho otec ho poslal do školy, teprve když ho o to jedenáctiletý syn sám požádal. Malý João, který měl od tří let vlastního koně, díky tomu ve věku zostřené dětské vnímavosti plně sdílel svět peónova synka Simeãa, a řečeno slovy Lígie Chiappiniové, „začlenil se dřív do světa přírodního nežli do společenského“.⁹ Když bude Lopes Neto později hledat jazyk svých próz, nepůjde mu o zachycení jinakosti, nýbrž o jazyk, jímž by mohl v rozpomínce na život na statku a v pampě vyjádřit podhoubí svého šťastného dětství — o bytostnou řeč, díky níž se může vrátit ke své „původní přirozenosti“.¹⁰

Právě touto cestou dospěl Simões Lopes Neto ve snaze o zpřítomňování krajových specifík nakonec k rozhodnutí ustavit písemnou podobu mluvy prostého venkovana ryze literárními prostředky. Podobně jako je tomu s dětskou řečí, i v případě jazyka regionalistických děl bylo třeba najít konvenci, která nebude etnograficko-dokumentaristickou odlikou skutečného dialektu, nýbrž jazykovým znovustvořením světa v rovině hlubší, než je rovina pasivně mimetická. „Nový“ literární jazyk nebude ulpívat na bizarně kostřbatém povrchu, ale sestoupí k zřídům lidové slovesnosti s její překvapivou sukovitostí, vyjadřující sedimentovanou zkušenost venkovanů ve zhutněné podobě a s poetickým půvabem, projevujícím se často mnemotechnicky motivovanou rytmizovanou řečí, rýmy, repeticemi, zámlkami či slovními hříčkami. Při hledání bytostné řeči tak Simões Lopes Neto bezděčně souzní s úvahami Jeana-Jacquesa Rousseaua, podle něhož se „zpočátku hovořilo pouze básnický; na rozumové uvažování člověk přišel až dlouho potom“.¹¹

Druhou autorovou životní zkušeností bylo postupné snižování zděděného kapitálu při podnikatelských pokusech, jejichž cílem byla industrializace a modernizace

8 Lopes Neto 1988, s. 33–34.

9 Chiappini 1987, s. 13.

10 Paz 1992, s. 20.

11 Rousseau 2011, s. 23.

rodného kraje, Ria Grande do Sul. Simões Lopes Neto postupně zakládal sklárnu, papírnu, moderní chov včel, továrnu na cigarety, sirkárnu a další podniky, které většinou zašly na nepochopení zlostnatělé místní společnosti. Spisovateli v hloubi Belle Époque „jeho smysl pro poslání [...] nedovoľoval žít ani psát, dokud byl obklopen bohatstvím. Aby mohl znovu najít svou druhou, simeãoovskou stránku, musel nejprve o všechny peníze přijít.“¹² Podobně jako tomu bývá ve světě Blauových vyprávěnek, teprve když Lopes Neto zchudl, nalezl to pravé bohatství: dětsky otevřený pohled na jižanský venkov a jeho obyvatele. Jak to vystihl o půlstoletí starší John Ruskin, „dětství svými slabými prstíky často uchopí pravdu, kterou dospělé sevření nedokáže zadržet a kterou se může pyšnit stáří, pokud ji znovu získá“.¹³

Melancholie, již lze z příběhů starého gauča často vycítit, tedy není dílem staromilce: obráží se v ní smutek autora, který věděl o nevyhnutelnosti pokroku a svým úsilím se k němu snažil přispět. Právě proto si ale byl také vědom jeho plenivé síly a výše ceny, kterou za něj bude třeba zaplatit. Ve světě starých hodnot, v němž je „člověk pro člověka“,¹⁴ vidí Lopes Neto protiváhu postupně se odlidšťujícího světa pragmaticky orientovaného na zisk. Jeho nejžalostnější obrázek podává povídka „Starý vůl“, v níž dá bohatá rodina „kulivá mizerný kůži starýho vola“¹⁵ bez zachvění zabít vysloužilého tahouna Cabiúnu, milovaného věrného společníka všech dětí ze statku. Podobně jako u jiných autorů, kteří se ve svém étosu přidržují odvěkého uspořádání světa — ať už je to český současník Lopese Neta Jindřich Šimon Baar nebo v Brazílii o generaci mladší Graciliano Ramos či ještě mladší Guimarães Rosa —, je i u Lopese Neta utrpení světa nejostřeji nasvíceno v utrpení němých tváří, ztělesňujících přirozeně dobrý řád života, na nějž je venkovský člověk těsně napojen. „Mord sec hadry...! Člověk je namoutě zlá bestie!“ komentuje stav moderní duše po svém Blau.

Básnické kvality jazyka Simõesa Lopese Neta ovšem souvisejí také s honákovým prastarým prožíváním času a s prezentem kolektivní zkušenosti, v níž se to, co se kdysi stalo, stejně jako v lidových úslovích či pohádkách stále znovu naplňuje. Jak poznamenává Octavio Paz, „báseň je archetypický čas, který se zpřítomňuje“¹⁶ — pod nebeskou klenbou stejně jako na stránkách knihy. Zpřítomňování trvale platných lidských hodnot, uložených v tradované kulturní paměti, zakládá v řadě próz Simõesa Lopese Neta lyrické naladění, v němž autor podobně jako kdysi Alencar v *Iracemě* nalezl citově zabarvený způsob, jak ústrojně zapojit orální kulturu do přediva moderní výpravné prózy.

Blau Nunes zůstává ryze brazilským honákem a stopařem, vladařem kopcovité jižanské pampy. O jeho soužití s přírodou by se ale dalo napsat totéž, co Josef Jedlička napsal o selství Jana Cimbury: „že přidržuje člověka k řádu a zvyku, že ho váže bez ohledu na jeho individuální sklony a libůstky, že ho zahrnuje v nadosobní soubor života, který jej na všech stranách přesahuje a pro nějž je člověk jen místem průchozím.“¹⁷ Díky příslušnosti k tomuto obecně platnému „řádu a zvyku“ se Blau Nunes

12 Chiappini 1987, s. 47–48.

13 Cit. dle Tanner 2018, s. 90.

14 Lopes Neto, „O Cerro do Jarau“. In Lopes Neto 1988, s. 142.

15 Idem, „O boi velho“. In Lopes Neto 1988, s. 65.

16 Paz 1992, s. 55.

17 Jedlička 1992, s. 60.

OPEN ACCESS

stává univerzálním typem přemýšlivého, hlubokého venkovana, který se celý život učil přirozeným zákonům života a v jehož pokorné přítomnosti se moderní doba se všemi svými vymoženostmi nejeví jako velké vítězství.

LITERATURA:

- Alencar, José de. „Bênção paterna“, předmluva k *Sonhos d'ouro*. In týž. *Obra completa*. Rio de Janeiro : José Aguilar, 1958, sv. 1, s. 697–8.
- Candido, Antonio. „A nova narrativa“. In *Educação pela noite*. São Paulo : Ática, 1989.
- Candido, Antonio. „Literatura, espelho da América?“ *Luso-Brazilian Review*, 1995, sv. 32, č. 2.
- Candido, Antonio. „Literatura e a formação do homem“. *Remate de Males: Revista do Departamento de Teoria Literária*, zvl. č., 1999.
- Chaves, Flávio Loureiro. *Simões Lopes Neto: regionalismo & literatura*. Porto Alegre : Mercado Aberto, 1982.
- Chiappini, Lígia. „Do beco ao belo: dez teses sobre o regionalismo na literatura“. *Estudos Históricos*, 1995, sv. 8, č. 15.
- Chiappini, Lígia. *No entretanto dos tempos. Literatura e História em João Simões Lopes Neto*. São Paulo : Martins Fontes, 1987.
- Jedlička, Josef. „O selství aneb Jan Cimbura“. In týž. *České typy aneb Poptávka po našem hrdinovi*. Praha : Nakladatelství Franze Kafky 1992, s. 53–62.
- Lopes Neto, João Simões. *Contos gauchescos. Lendas do Sul. Casos do Romualdo*. Krit. vyd. Lígia Chiappini. Rio de Janeiro : Presença Edições — Brasília, Instituto Nacional do Livro, 1988.
- Paz, Octavio. *Luk a lyra*. Přel. Vladimír Mikeš. Praha : Odeon, 1992.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Esej o původu jazyků, kde se hovoří o melodii a o hudebním napodobování*. Přel. Martin Pokorný. Praha : Prostor, 2011.
- Tanner, Tony. „Spánek rozumu“. Přel. Mariana Machová. In Flemrová, Alice — Grauová, Šárka (eds.): *Zrcadla a masky: Zamyšlení nad kulturní identitou v esejích z periferií i z center*. Praha : FF UK, 2018, s. 83–95.

Tento text vznikl za podpory projektu Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.